

ОСВІТА В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Віктор Андрущенко¹, Юрій Буглак²

Резюме. Аналізується місце і роль освіти в контексті еволюції таких форм духовно-практичного освоєння світу, як наука, культура, мистецтво, мораль, релігія тощо; автор стверджує, що освіта у всі часи й для всіх народів слугувала полем узагальнення матеріального і духовного досвіду, а відтак — полем навчання та виховання нових поколінь, загальним стрижнем, який визначає основний контент історії, слугує формуванню мислення (розуму), обрамленого духом гуманізму та людяності; в різні епохи взаємодія цих екзистенцій мали різний характер, однак, загальна тенденція — звернення до розуму як основного і вічного (помноженого на працю) джерела прогресу людської цивілізації й долучення до нього (освіта та виховання) підрастаючих поколінь, залишається закономірністю, яка визначає людське обличчя цивілізації. Прагнення до єдності заради формування духовного ества (наукового, морального, художнього і т.п.) людини та виховання працьовитості розглядаються у якості головних домінант (парадигми) модернізації української освіти.

Ключові поняття: людина, освіта, культура, праця, цивілізація, виховання.

Розвиток освіти як основного інституту відтворення й употужнення людського капіталу є завданням цивілізаційного ваги та значення. Вкрай актуальним воно є й для України. В нинішніх умовах його основні питання концентруються навколо Концепції «Нова українська школа» та недавно прийнятого (2017 р.) закону України «Про освіту». Знання, компетенції, цінності розглядаються, при цьому, у якості своєрідних центрів біфуркації, з освоєнням яких ми зможемо відшукати той філософський камінь, який зрештою зробить народ освіченим, розумним і перспективним, поставить українську спільноту на рейки цивілізаційного поступу.

Важливим у цьому ж контексті є дослідження впливу на зміст освіти та виховання цивілізаційних змін, відображення та узагальнення яких забезпечують різноманітні форми духовно-практичного освоєння світу — наука і релігія, мистецтво і мораль, філософія та ін. Зміст освіти викристалізовується в горнилі їх органічної взаємодії. Аналіз цього процесу на широкому фоні загальнолюдської історії допоможе суспільству усвідомити ідеал, до якого ми прагнемо і який намагаємось реалізувати.

Завдання розвитку освіти, її облаштування у відповідності з викликами часу, було й залишається актуальним у всі історичні часи для всіх наро-

¹Доктор філософських наук, професор, член-кор. НАН і академік НАПН України, ректор НПУ імені М. П. Драгоманова.

²Кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, народний депутат України.

дів і культур світу. Щоб бути цивілізованими, люди мають бути освіченими, культурними, вихованими у самому широкому розумінні цих понять. Задля цього вони створювали й розвивали такі форми духовно-практичного осягнення світу, як наука і мораль, релігія і мистецтво, політика і т.ін. Їх надбання, посилені соціально-культурним досвідом, через освіту та виховання передавались підростаючим поколінням, які в міру їх освоєння та в контексті можливостей епохи входили в життя, утверджувались в ньому як суб'єкти історичної діяльності.

Звичайно, в різні історичні часи і в різних народів означене завдання вирішувалось по-різному. Нерідко воно відсовувалось на другий чи третій план, делегувалось тільки соціально верхнім верствам населення, здійснювалось як насильство над особистістю. Однак, більшою мірою історію характеризує закономірність упорядкованої (для свого часу) організації освітньо-виховного процесу, який зрештою забезпечував підготовку розумних, дієздатних особистостей, що вели за собою маси людей й разом з ними рухали вперед історію, створювали й відтворювали її нові й новітні цивілізаційні формоутворення.

Історія твориться розумом і працею людей — вільних і підневільних, рабовласників і рабів, патрициїв і плебеїв, героїв і простолюдинів. Міра (і характер) участі в цьому процесі кожної з перерахованих груп, звичайно, різна. Вона визначається, насамперед, умовами їх соціального буття. Але не тільки. Значною мірою ця участь обумовлена рівнем отриманої ними освіти та культури. Історія засвідчує, що людина освічена й вихована піднімається до висот повноформатного осягнення історії, досягає прозорого бачення майбутнього й одночасно, повертає, дарує їй (і утверджує в ній) духовно світле, гуманістичне, перспективне. Сформовані просвітництвом, духовно-гуманістичні ідеї та погляди розгортають горизонти цивілізації й одночасно забезпечують її якісну вищість і історії. Її оскільки подібні ідеї оволодівають людьми як відлуння загального духу цивілізації (через науку, культуру, релігію, мораль та інші форми духовно-практичного освоєння світу), насамперед, завдяки освіті і вихованню, саме цей феномен ми розглядаємо як один з основних чинників цивілізаційного розвитку людства.

Роль освіти (просвітництва) і виховання підростаючих поколінь в історичному поступі цивілізацій була незаперечною, але різною. Власне, такою ж вона є і в наші дні. Навряд чи знайдемо батьків (окрім маргінальних верств населення), які б не прагли дати власній дитині належну освіту і виховання. Разом з тим, при реалізації цього завдання позиції людей різняться. Нерідко їх бажання стримується нестачею коштів. Дехто ратує лише за елементарний (початковий) рівень освіти як ніби-то достатній для повноцінного життя в соціумі. Третій «влаштовує» свою дитину в найбільш престижний університет або ж посилає її на навчання за кордон, вважаючи, що саме там вона отримає те, що виведе її на верхні поверхи суспільної ієрархії. Однак, незалежно від експектацій, з якими люди підходять до формування системи освіти, ланцюг «людина-освіта-культура-цивілізація» від найдавніших часів і до наших днів не тільки не послаблюється, але й чим більш зміцнюється.

Цивілізаційними називають суспільства, якісна характеристика яких визначається духом гуманізму і людяності.

Щоправда, перші дослідники цивілізації (Гумбольдт, Данилевський, Мірабо, Сорокін, Тойнбі, Адам Фергюсон, Февр та ін.) на передній план виводили такі показники, як соціальна стабільність та самоорганізація, матеріальна забезпеченість, упорядкованість форм спілкування людей, рівень суспільних досягнень тощо. Разом з тим, кожен з них більшою чи меншою мірою ідентифікував цивілізаційний процес з усвідомленням місця і ролі людини, глибиною і якістю осмислення нею власної присутності в ньому, розвитку її самосвідомості, духовності та моралі. Становлення таких суспільств пов'язується з завершенням періоду варварства, який знаменується появою писемності (Морган), розподілу праці та класів (Енгельс), виникнення ремесел, формуванням малих та великих міст тощо. *Головною ж ознакою цивілізації поступово викристалізувалось розуміння порядку, в якому людина постає не тільки як дійова особа — суб'єкт соціальних змін, але й як «міра всіх речей» (Протагор) — самоцінна особистість, міра розвитку духовності і культури.* «... Цивілізація починається там, — зазначає О. Пахльовська, — де є повага до людини, до її прав, її потреб» (О. Пахвальська. Ave Europa! — К., 2008. — С. 254).

Здавалося б, це положення особливих заперечень не викликало. Однак впродовж епох воно втілювалось в життя вкрай суперечливо і непослідовно. На ранніх стадіях цивілізаційного розвитку людства означене розуміння делегувалось лише панівним класам; раби, якими ставали боржники, бранці (полонені) на полях воєн, покарані злочинці, покинуті діти, діти рабів тощо, під поняття «людяності» не підпадали й сприймались, скоріше, як «знаряддя, що розмовляє» (Аристотель). До часу написання Біблії рабство було вже добре встановленим суспільним інститутом й існувало в усіх більш-менш розвинених країнах світу.

Історики вирізняють декілька етапів у розвитку цивілізації. Критеріями їх еволюції пов'язуються, насамперед, з матеріальними досягненнями людей. І це зрозуміло. Досягнення в сфері матеріальної культури є загально зримим свідченням прогресу. Духовні надбання, за правило, розглядались лише як чинники другого, або ж, навіть, третього порядку й здебільшого у розрахунок не приймались. Розмова про їх значення в житті людини, а відтак — у визначенні якості самого життя, велась похалцем, поверховим чином. Між тим, з розвитком історії, а в її лоні — науки і філософії, релігії і моралі, все більш яскраво викристалізувалось прозрінням, висловленим у свій час знаменитим Мойсеєм у зверненні до іудеїв: «не хлібом єдиним живе людина, але всяким словом, що виходить із уст господа» (Второзаконня, 8,3). Людство все більш наворачалося до висновку про те, що людина не може задовольнятися лише матеріальним; вона має духовні запити, які з розвитком історії все більш рельєфно заявляли про своє значення практично у всіх світових культурах. А це означає, що *велич цивілізації утверджується не тільки й не стільки матеріальним, скільки духовним чином:* будь які речі можуть створюватись людиною для людини, а можуть бути й «ворожими» щодо неї, підпорядковувати людину іншим людям, поневолювати її. Рівень (і якість) цивілізації у зазначених випадках є різним. Він визначається її (цивілізації) загальним духом, який формується й утверджується як світорозуміння людей

засобами духовно-практичного осягнення світу — наукою і релігією, культурою і освітою, мистецтвом і мораллю, політикою й рядом інших форм суспільної свідомості. Проникаючи в таїнство соціального й усвідомлюючи сенс життя — людсько-людяні форми співвідношення добра і зла, істини і справедливості — люди вибудовують свій спосіб його здійснення, створюють цивілізації, комфортні для одних й проблемні для інших. Ідея комфортної цивілізації «для всіх» (соціалісти-утопісти, марксизм) є не більше, як рожева мрія історії.

Форми духовно-практичного осягнення світу, наука, освіта і релігія і т.п., з одного боку, суттєво відрізняються між собою за предметом своєї рефлексії, метою, за для досягнення якої вони створювались, соціальною роллю, яку вони відіграють у суспільстві та формовиразами отриманого результату. Історія знає періоди органічної взаємодії цих феноменів, їх непримиренної ворожнечі, більш-менш поміркованого терпіння одного по відношенню до іншого (своєрідного мирного співіснування) й плідної співпраці, де результати, здобуті в лоні однієї з форм осягнення світу органічно доповнювались результатами іншої. Означені особливості закономірно відображались в освіті, яка у різні часи делегувала (більшою мірою нав'язувала) особистості різноспрямовані пріоритети. ***Найбільш плідними (і людяними) періодами в житті людства були цивілізації, що формувались на засадах єдності означених форм, їх плідної взаємодії.***

Як особливі форми духовно-практичного осягнення світу означені феномени виникли на рубежі того історичного періоду, який К. Ясперс називає «осьовою віссю історії» (див.: «Духовна ситуація часу», «Філософська віра», «Витоки історії та її ціль»). Це — період між 800 і 200 роками до нашої ери. Йому передував розпад тисячолітніх культур, проникнення в сутність яких закрито непереборними нашаруваннями історичного часу. Як стверджують К. Ясперс і ряд інших дослідників начала людської історії (В. Алексєєв, Ю. Бромлей, Л. Морган, А. Тейлор, Д. Фрезер), в цей період жили, подорожували й дарували людям перли неперевершеної мудрості Заратустра і Магомет, виникали світові релігії, створювались перші філософські вчення та школи, оформлялись інтелектуально-освітні анклавні людства. Великим учителем людства в цей час був знаменитий китайський філософ Конфуцій. Не виключаючи окремі сюжети, які спонукали до зіткнення та протистояння, можна констатувати, що релігія, наука і освіта (а разом з ними філософія, мистецтво, політика, мораль і т.ін.) в цей час існували в тісній взаємодії і взаємній доповненості.

Специфічною рисою первісної культури був її синкретизм (нерозчлененість), коли ні форми свідомості, ні види діяльності, ні форми культури не відділялися і не протиставлялися один одному. Будь-який вид діяльності передбачав і містив в собі всі інші. Це синкретизм супроводжував їх взаємодію на ранніх етапах осьового часу історії. Подальший розвиток цивілізації індивідуалізацію форм діяльності, а разом з ним і духовно-практичного осягнення світу поглиблював, а протистояння між ними — посилював. Своєрідною пограничною зоною, яка створювала можливості для співпраці, залишалась філософія. Однак, з часом навіть вона не могла упередити розмежування, яке поглиблювалось. Розум і віра, істина і

справедливість, а вслід за ними добро і краса все більшою мірою ставали одне для одного різними, чужими, а інколи й ворожими величинами. Можна собі тільки уявити, які концепти вони делегували в освіту, які виховні настанови «виписували» поколінням, які входили в життя!

Античність, що увійшла в історію як колиска людської цивілізації, базувалась на суперечливому співіснуванні форм суспільної свідомості. Поряд з філософією (як наукою), яка прагла добратись до істини, мирно співіснували міфологічні уявлення про богів і героїв, які за переконанням древніх мислителів, визначали розвиток історії (Зевс, Прометей, Ікар, Геракл та ін.). Спираючись на означені уявлення, тогочасна література (Гомер) формувала естетичні і моральні цінності людей, закладала підвалини просвітництва; моральна філософія обґрунтовувала принципи виховання підростаючого покоління. А в своїй єдності вони утверджували ідеал людини (досконалої як фізично, так і духовно), дух єдності людини і природи, необхідності її пізнання, досягнення порядку, оснований на законах. Основою такого способу життя визнавався розум, людська мудрість, на зміцнення яких «працювали» всі форми духовно-практичного осягнення світу. Зрозуміло, все це делегувалось вільній людині, рабовласнику. Жінки та раби, які за переконанням Аристотеля, не могли бути громадянами в силу власної природи, залишались за межами ідеалу, а відтак — за межами суспільного добробуту та комфорту.

Єдність і односпрямованість, здавалося б різнопланових духовних формоутворень, які переломлювались в освітньо-виховній системі античного світу, сформували ідеал людини, який з часом утвердився як основа педагогіки гуманізму, пізніше — як генотип педагогічної традиції Західної цивілізації — ідею всебічного розвитку особистості, її освіченості й культури, фізичної і моральної досконалості. Центром цього ідеалу був розум.

Занепад античної цивілізації розпочався з усвідомлення обмежених можливостей розуму. Як (помилково?) вважали древні мислителі, «людський розум» не здатен «зняти покривало з божественного лику Ізиди» (Геракліт) (див.: П'єр Адо. Покривало Ізиди. Нариси історії ідеї Природи. — К., 2016), «охопити природу», проникнути в її суть, а відтак — створити духовну платформу комфортного, забезпеченого життя. Осягнення природи («лику Ізиди-Артеміди») вони делегували мистецтву. Як показав подальший хід історії, первісні уми людства практично не помилялись. Однак, повне прозріння, а з ним і віра в безмежну силу розуму, наступить через півтора тисячоліття. Дорога до «віри в силу розуму» й утвердження першочергового значення освіти та виховання людини пролягала через Просвітництво та Ренесанс. Цивілізаційну оцінку їх досягнень дав І. Кант. А відповідальність за відродження авторитету розуму взяв на себе Гегель.

Це буде потім, а зараз — склалось так, як склалось. «На допомогу» розуму люди «покликали» Бога. Європейський світ увійшов у тривалу й суперечливу стадію середньовіччя — період цивілізаційного розвитку від V століття (падіння Римської імперії і Велике переселення народів) до епохи Відродження та Реформації, кінець XV століття — початок XVI століття. Його дух формувався через розходження (розбіжність) і супере-

чність між основними формами суспільної свідомості й утвердження авторитету релігії. Наука, філософія, мораль втрачають свій автономний статус (і авторитет!), який вони мали в період античності, й стають *прислужницями теології*. **В заміну авторитету розуму утверджувався авторитет віри.** «Не повіриш — не зрозумієш», зазначав один із найзначніших представників релігійної *філософії*. Аврелій Августин (354–430 рр. н.е.). Відлунням теологічного повороту духовного розвитку цивілізації стало утвердження освіти, основною платформою якої було вивчення Біблії.

Довгий час у суспільстві панувала думка, що засноване на домінантах релігійного духу середньовіччя є періодом занепаду цивілізаційного розвитку людства. Нині подібний погляд переосмислюється. Поза всяк сумнівом, релігія внесла свій контраст у розвиток цивілізації, однак, не скільки обмежила його, скільки канонізувало в контексті власного світосприйняття і світорозуміння як божественного. Вона переслідувала науку, відторгала філософію, нав'язувала суспільству естетичні смаки й моральні норми, обмежувала свободу вибору, підпорядковувала порядку, обумовленому «божественними настановами» (всесилля інквізиції, спалення Дж. Бруно, переслідування М. Коперніка та ін.). В той же час, у лоні монастирів проводились наукові дослідження, формувались перші університети, визрівали вчення, які довгий час слугували (а в багатьох випадках слугують і понині) змістовно-визначеним суспільним ідеалом для людства. Такі знаменитості, як Августин Блаженний, Ансельм Кантерберійський, Томас Аквінський та ін. подарували людству вчення та настанови, які збагатили цивілізацію духовно, морально і естетично.

Епоха Відродження та Ренесансу, які повернули людині довіру до людини та розуму, обґрунтували незаперечну роль науки та просвітництва (що нині розглядається як грандіозний прорив у майбутнє), і одночасно сформували так званий «атеїстичний світогляд» (що є не менш вагомою похибкою епохи), який впродовж років і десятиліть (особливо у варіанті атеїстичного більшовизму в Росії ХХ століття), руйнував загальнокультурні надбання релігійної цивілізації середньовіччя. Щоправда, цей світогляд системно і наполегливо «повертав до життя» такі ж традиційні (як і релігія) форми суспільної свідомості, як наука і філософія. Особлива роль цей час приділяв розвитку освіти і просвітництва.

Наступні епохи суттєвих інновацій в архітектоніку організації духовної еволюції цивілізації практично не внесли: філософія і наука, релігія і мораль, мистецтво та інші форми духовно-практичного осягнення світу рухались власними траєкторіями. Інколи вони перетинались — доповнювали рекомендації одне одного, однак здебільшого — розвінчували, заперечували, викривали, ворогували.

Особливу войовничість виявив марксистський войовничий атеїзм. Його філософія та практика, реалізована в післяреволюційній Росії, відкрила «ящик Пандори», чим породила такий сонм суперечностей духу, яких людська цивілізація ще не знала.

Сформовані на засадах войовничого атеїзму рекомендація для освіти та виховання наступних поколінь важко назвати «духовними». Вони відтворюють ворожнечу між народами, пропагують нічим не необмежений

вождизм, зневагу до загальнолюдських цінностей. Саме на атеїстичних закладах сформувалась держава, яка еволюціонувала в тоталітаризм, нав'язала фальшоване єднання, моноідеологізм, зневагу до людини як особистості. У різні часи в СРСР були створені товариство «Спілка воєнних безвірників» (1925), видавалась газета «Безбожник» (1922–1941), журнали «Безбожник» (1925–1941), «Атеїст» (1922–1930), «Воєнний атеїзм» (1931) та ін., виходили атеїстичні журнали «Наука і релігія» (з 1959) та «Людина і світ» (з 1965). У всіх закладах освіти, від дитячого навчального закладу, школи і університету було запроваджено бесіди та навчальні курси з «Основ наукового атеїзму». Велась підготовка кадрів пропагандистів атеїзму на спеціальних атеїстичних факультетах вечірніх університетів марксизму-ленінізму, у гуртках тощо. Характерно, що їх продовжує і поглиблює правонаступниця колишнього СРСР — сучасна Росія. Залишки воєнничо-атеїстичного погляду на світ є відчутним й в сучасній Україні.

Спектр відносини мислителів до релігії і науки різноманітний. І. Г. Гегель, зокрема, підкреслював первинну роль філософії. Релігію та науку він вважав вторинними формами свідомості; Ф. Ніцше був досить критичний і до релігії, і до науки, і до філософії; Б. Рассел сповідував, скоріш, атеїстичний погляд на світ, філософію ж ставив нижче науки, якій повсякчас віддавав незаперечне первенство; М. Хайдеггер звеличував філософію, критикував науку, помірковано ставився до релігії. В той же час, такі філософські авторитети, як А. Бергсон, А. Н. Уайтхед, К. Ясперс, М. А. Бердяєв вважали релігію вищою духовною цінністю.

Слід мати на увазі, що *атеїстична ідеологія та практика більшовицької Росії суперечила сформованій на глибокій вірі в людиноловство українській духовній традиції*. Радянський період в житті українців позначений радикальними протиріччями: влада знімала хрести й руйнувала храми, а люди молились й просили у Бога прощення; у дні релігійних свят партійні керівники заганяли людей на «суботники», люди ж, відбувши офіційно визначену повинність, відзначали їх за домашніми кухонними столами; державна освітня політика насаджувала безапеляційний атеїзм, люди ж зберігали й читали своїм дітям Біблію й інші релігійні книги, за якими долучали дітей до глибокої і розмаїтної культури релігійного досвіду, пестували одвічно людські цінності — віру, надію і любов. Радянська імперія все більш віддалялась від Бога (і людини) й трагічно наближалась до царства зневіри в ці одвічно цивілізаційні цінності. Далеко не випадково у виступі перед Національною асоціацією євангелістів США у Флориді 8 березня 1983 президент Рейган охрестив СРСР «Імперією зла» (а також «центром Зла в сучасному світі») і оголосив своїм головним завданням боротьбу з ним.

Цивілізований світ жив за іншими нормами та правилами. Наука і релігія в ньому розглядались як взаємно доповнюючі форми суспільної свідомості, які не тільки не протиставлялись одне одному, але й заохочувались до співпраці. В основі цієї співпраці лежала проблема людини, сенсу її життя у світі, система цінностей, яка б спонукала до прогресивного розвитку. Західний світ не заперечував буття Бога й одночасно визнавав можливість прориву у незвідане засобами науки та просвітництва. Він дотримувався моральних настанов Біблії й одночасно поважав моральні пріоритети та

цінності, що народжувались у лоні повсякденного досвіду громадянського суспільства. Він дотримувався настанов на потойбічне життя й формував духовні підвалини життя реального, цьогосвітнього.

Знаковим стала заява британсько-американського філософа і математика Альфреда Уайтхеда («Релігія в созиданні», «Процесс и реальность») , про те, що наука і релігія аж ніяк не є ворогуючими сторонами духу; вони прямують до однієї й тієї ж істини, тільки різними шляхами! За думкою вченого, релігія є найбільш глибоким зрізом людської суб'єктивності.

Здавалося б, подібна заява не несе нічого принципово нового. Адже прагнення поєднати зусилля науки і релігії виявляли такі знаменитості, як У. Оккам і Н. Коперник, Г. Галілей, Р. Декарт, Г. В. Лейбніц, Б. Паскаль, Леонардо да Вінчі, Л. Пастер, П. Тейяр де Шарден та багато інших представників філософії, науки та релігії різних років і народів. І. Р. Пригожин і І. Стенгерс обґрунтовують висновок про своєрідний резонанс, взаємне посилення означених форм суспільної свідомості, який викликав вибух наукової творчості в XVII в. Цю платформу посилюють Ю. Бохенський, К. Войтила, Є. Жільсон, Є. Коре, Ж. Марітен та ін. представники такого філософського напрямку, як неотомізм (http://pidruchniki.com/12800528/filosofiya/osnovni_ideyi_neotomizmu). До речі, висновок про плідність їх взаємодії підтвердили представники Римського клубу в грудневій доповіді 2017 року (див також: Э. Жильсон. Философия в средние века. — М., 2004).

Для справедливості зазначу: великі групи людей — як віруючих, так і атеїстів — існували (й існують у наші дні) по обидві сторони Великого океану. Щоправда, перші з них служать Богу і Людині. Кому і яким чином служать представники іншого світопогляду — читач може здогадатись самостійно...

... В день Св. Кирила і Мефодія студентство Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова звернулось до настоятеля Храму Св. Володимира, патріарха всієї України–Руси Св. Філарета з проханням провести богослужіння, гідне величчя дійства святих апостолів. Ректор університету віддав відповідне розпорядження, яким визначив свободу участі кожного й одночасно перенесення ранкових годин навчання на більш пізній час. Студенти прийшли до Храму. Яке ж було здивування молоді, коли перед його входом їх зустріли декілька молодиків «атеїстів-чорносорочечників», які крикливо й прикриваючи обличчя листівками опротестовували богослужіння. Далі послідували звернення так званих активістів до галузевого міністерства, Народних обранців, уповноваженого з прав людини Верховної Ради... Суть звернень проста: «церква відокремлена...», «ректор примушує...», «релігія — це зло...» і т. д. і т. п. Культурою світоглядного дискурсу, толерантністю і повагою до іншої точки зору «чорносорочечники» не вирізнялись. Просвітлення науками й досвідом історії вони не мали. Національними та загальнолюдськими цінностями не переймались. Так звані «активісти» переслідували тільки одне — відпрацювання коштів, виділених «доброзичливцями» для зриву гуманно-виховної акції. Пізніше я зрозумів, ця їх протест був ні чим іншим, як проявом гібридної війни, яку веде Росія проти України, а тому не може

залишитись поза увагою громадськості.

Формування справжньої а не позірної духовності, яка б супроводжувала нас у входження до Храму добра і справедливості, людинолюбства, відповідальності і порядку є завдання актуальним, невідкладним і довготривалим. В його основі має знаходитись досвід національної та світової історії, дійсний перебіг якої треба дослідити належним чином.

Саме в цій ситуації виникає питання: так в чому ж суть духовної еволюції цивілізації і яке місце в ній займає феномен освіти; який висновок і пораду ми — люди ХХ століття — залишимо поколінням, які йдуть на зміну? Коротко на це запитання можна відповісти так: в своєму духовному розвої людство рухалось від синкретизму до протистояння, від домінанти однієї з форм духовно-практичного освоєння світу до їх взаємної доповнюваності і співпраці. Головним перспективним завданням людства є завдання утвердження нового світу разом, на нових цінностях, новій духовній платформі. За висновками членів Римського клубу, цивілізація потребує нового просвітництва, формування та впровадження принципово нової моделі організації освіти. Це ж питання є першочерговим і для України. Не відсторонюючи на другий план необхідність відродження виробництва, створення робочих місць, подолання бідності і т.д., ми ще раз наголошуємо: *корінь вирішення проблем цивілізаційного розвитку України знаходиться в освіті та вихованні, які має забезпечити повернення людей, у лоно розуму і творчості, високої духовності і моралі, формування потреби творити добро для людини і суспільства.*

Цікавою і продуктивною у цьому контексті є думка Гаррі Джейкобса — Головного виконавчого директора Всесвітньої академії мистецтв та науки (WAAS), Голови ради консорціуму світових університетів, бізнес-консультанта, письменника і дійсного члена Римського клубу (Каліфорнія): «Україні значно важливіше . . . розвинути ваш людський ресурс. Вам вкрай необхідно змінити свій підхід до освіти. Маєте розвивати людей, щоб вони не були слухняними членами «комуністичної системи». Щоб ваші працівники ставали підприємцями. Щоб бізнесмени були інноваторами. Люди в Україні мають вчитися думати. Це те вміння, якого вас з великою кров'ю — через колективізацію, репресії та штучний голод — позбавляв Радянський Союз. Ось де ваш «вихід». Якщо вам вдасться *змінити систему освіти* (виділено авт.), політика зміниться. Наступне покоління українців не потребуватиме іноземних компаній. Вони самі будуть кращі за них. Ви дуже розумна нація». (Див.: Алла Дубовик. Де «вихід»? // День № 58, вівторок 3 квітня 2018 р.).

За моїм переконанням, наука рано чи пізно «скине покривало з Ізиди» й покаже нам природний світ таким, яким він є у дійсності; релігія виведе наше пізнання за межі трансцендентального (наявного пізнавального досвіду); мистецтво відкриє для кожного велич божественної краси; мораль зрештою приведе людство у царство добра і справедливості. Полем їх органічної єдності і пізнанні світу і людини, у формуванні цілісного світогляду як основи і навігаційної домінанти становлення особистості, її дієздатного входження в життя, постане освіта. Людина створить гармо-

нійний світ, про який мріяли найбільш потужні уми цивілізації і передасть цю мрію наступним поколінням. Українці мають очолити цей процес, захистити світ від руйнації, повернути його розвиток у духовно спрямоване річище. Адже ми — нація гуманітарна і гуманістична, розумна і працьовита, духовна і відповідальна перед історією, перед поколіннями, які пішли в історію й перед молоддю, якій належить майбутнє. «Кожному поколінню, — писав знаменитий А. Камю, — притаманним є бажання змінити світ. Моє, між тим, уже знає, що світ воно не переробить. Однак, його завдання, можливо, є ще більш важливим. Воно полягає у тому, щоби завадити світу зникнути» (А. Камю. Творчість і свобода. М., 1990. — с. 175).